

ki karşılığında Fransız işgal kuvvetlerine destek olmakla suçlanmasına yol açacak neşriyatta bulundu. Adana'nın kurtuluşundan sonra İstiklâl Savaşı'na taraftar görünmüşse de Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından hazırlanan 150'likler listesinde kendisiyle beraber kardeşleri Zeynelâbidîn İrfânî ile Mesud Fânî de yer almıştır.

Bu yüzden önce Şam ve Halep'te, daha sonra İskenderun müstakil sancağı dahilinde Antakya'da ikamet etti. 1929-1937 yılları arasında Antakya Lisesi'nde Türkçe ve edebiyat hocalığı yaptı. 150'likler için çıkarılan af kanununun (16 Temmuz 1938) ardından Kadirli'ye döndü. Bilgili soyadını alan Ali İlmî 25 Ağustos 1964'te burada öldü.

İyi bir öğrenim gören, edebiyat ve şiir zevkine sahip bulunan Ali İlmî'nin güçlü bir hatip ve şair, aynı zamanda hoşsohbet ve nüktedan bir kimse olduğu kaydedilir. Bazı şiirleri bestelenmiş olup babası gibi ebcedle tarih düşürecek maharete de sahipti. II. Meşrutiyet'ten sonra kendi çıkardığı gazeteden başka yine Adana'da yayımlanan *Anadolu* (1909-1914) ve *Teceddüd* (1908-1910) gazetelerinde başyazarlık yapmıştır. Antakya'da bulunduğu sırada Türkçe-Arapça olarak çıkarılması düşünülen *Yeni Antakya* gazetesinin Türkçe kısmının yazarlığı teklif edilmişse de bunu kabul etmemiştir. Halep'te Refik Halit'in (Karay) Türkçe olarak yayımladığı *Vahdet*'te (ilk sayı 18 Mayıs 1928), Kırıkhan'da yayımlanan aylık *Sınırtaşı* dergisinde (ilk sayı 19 Mayıs 1951) bazı makale ve şiirleri neşredilmiştir.

Ali İlmî, yurt dışına çıkarıldıktan sonra kendisi gibi 150'likler listesinde yer alan Rıza Tevfik'le (Bölükbaşı) sürekli mektuplaşmıştır. Ayrıca Mehmed Âkif (Ersoy), Refik Halit, Tarık Mümtaz (Göztepe) ve Sabih Şevket'le dostluklar kuran Ali İlmî'nin bu kişilerle zaman zaman görüştüğü ve mektuplaştığı bilinmektedir. Özellikle Rıza Tevfik'e yazdığı mektuplarda onun engin bir şiir bilgisi ve zevkiyle geniş bir kültüre sahip olduğu görülmektedir.

Rıza Tevfik, Ali İlmî'nin daveti üzerine 1934 yılı sonbaharında Antakya'yı ziyaret etmiş, bu sırada Antakya Lisesi'nde edebiyat hocalığı yapan Ali İlmî bir yazılı imtihanda lise son sınıf öğrencilerine Rıza Tevfik'in şairliği konusunu sormuştur. Gerçek bu imtihan dolayısıyla bir kısım öğrencilerin sorularını, gerekse Ali İlmî tarafından dile getirilen bazı hususlarla genel anlamdaki eleştirileri cevaplandırmak

üzere Rıza Tevfik'in Ali İlmî'ye hitaben yazdığı ve kendi şiir anlayışını ortaya koyduğu yirmi sekiz sayfalık mektup Abdullah Uçman tarafından kitap halinde yayımlanmıştır (*Şiir ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup*, İstanbul 1996). Ali İlmî'nin 1926-1948 yılları arasında Rıza Tevfik'e gönderdiği, Rıza Tevfik'in terekesinden çıkan ve devrin kültür ve edebiyat meseleleriyle çeşitli aktüel olaylarından bahseden elli den fazla mektup da neşredilmiştir (*Bir 150'liğin Mektupları, Ali İlmî Fânî'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*, haz. Abdullah Uçman – Handan İnci, İstanbul 1998).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 21, s. 101-102; nr. 153, s. 63; BA, Dahiliye-Kalem-i Mahsûs, nr. 24-1, vesika 69; *Adana Vilâyeti Salnâmesi* (1319), s. 95; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Salnâmesi* (1325), s. 813; *Umûmî Salnâme* (1328), s. 526; İsmail Tevfik, *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Ankara 1932, s. 3-5, 17, 19-20, 24, 27, 33, 42; Mehmed Âsaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1982, s. 6-7, 11, 14, 19, 29, 35, 39, 41, 48; *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi* (haz. Bayram Kodaman – Mehmet Ali Ünal), Ankara 1996, s. 98-101; *Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi* (Devre 2, İcîtima Senesi, I), Ankara 1991, I, 125, 401, 545, 564, 569; II, 125, 394, 423, 512; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 364-365; III, 717-718; a.mlf., *Son Hattatlar*, s. 538-541; Zekâi Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu 1960, s. 616-617, 622, 626, 629; Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul, ts., s. 66-70, 73; Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara 1969, s. 218; Kâmil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 318; Mehmet Tekin, *Hayat Basın Tarihi*, Antakya 1985, s. 49, 60, 68, 132; İlhami Soysal, *150'likler*, İstanbul 1985, s. 60, 149; Kemal Sülker, *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, İstanbul 1986, s. 69-70; *Volkan Gazetesi* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1992, s. 349, 397; Cemil Meriç, *Jurnal*, İstanbul 1993, II, 250-251, 332-336; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara 1996, s. 238; Refî Cevad Ulunay, "Üstad Ali İlmî", *Milliyet*, 1 Eylül 1964; a.mlf., "Okuyucularım", a.e., 7 Eylül 1964; İsmail Arar, "Bir 150'liğin Kitabı" (Mesud Fânî'nin *Atatürk'ün Hayat Felsefesi* hakkında), *TT*, X/59 (1988), s. 62; Taha Toros, "Mesud Fânî Üzerine", a.e., XI/61 (1989), s. 50; Abdullah Uçman, "Ali İlmî Fânî (Bilgili)'nin Bir Mektubu", a.e., XIX/114 (1993), s. 39-42; a.mlf., "Rıza Tevfik'e Mektuplar VII: Fânîzâde Kardeşlerin Mektupları", a.e., XXVII/157 (1997), s. 4-9; "150'likler Albümü", a.e., XII/70 (1989) (özel ek); Ali Birinci, "Fânîzâde Ali İlmî Bey", *İlmî Araştırmalar*, sy. 5, İstanbul 1997, s. 75-80.

Ali Birinci

İLMÎ EFENDİ

(bk. MEHMED İLMÎ EFENDİ).

İLMİHAL

(علم حال)

Temel dinî bilgileri içeren el kitaplarının genel adı.

Sözlükte ilm-i hâl "davranış bilgisi" anlamına gelir. Terim olarak "inanç, ibadet, muâmelât (günlük yaşayış), ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resûl-i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı" diye tanımlanabilir. Her ne kadar ilmihal tabiri, Hüseyin Remzi'nin *İlâveli İlmihâl-i Tıbbî* adlı eseriyle Auguste Comte'un Türkçe'ye *Pozitivizmin İlmihâli* adıyla çevrilen kitabında olduğu gibi herhangi bir alana ilişkin temel bilgileri içeren bir kavram olarak kullanılmaktaysa da temel dinî bilgileri ihtiva eden kitaplar için daha yaygın bir kullanıma sahiptir. İlmihallerde muâmelâta dair bilgiler, hitap edilen insanları yaşadığı zaman ve coğrafyaya göre değişiklikler göstermekle birlikte bu eserler daha çok herkesin bilmesi gereken hususları içerir.

İlmihal geleneğinin IV. (X.) yüzyıldan itibaren oluşmaya başladığını söylemek mümkündür. İlim öğrenmenin her müslümana farz olduğunu bildiren hadisteki (İbn Mâce, "Muḳaddime", 17) "ilim" kelimesi "ilm-i hâl" olarak yorumlanmış ve bunun kapsamına iman, namaz, oruç, helâl ve haram gibi temel bilgilerin girdiği belirtilmiştir (Ebû'l-Leys es-Semerkindî, s. 6). İlmihal adı verilen eserlerin telifine ise muhtemelen IX-X. (XV-XVI.) yüzyıllarda başlanmıştır. İslâmî ilimlere dair II. (VIII.) yüzyıldan itibaren kaleme alınan risâle şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazılmış, telif hareketi daha sonra uzun şerhler ve hâşiyelele devam etmiştir. Âlimlere hitap eden bu kaynaklar dinî konuları ayrıntılı biçimde ele aldığı ve eğitim de daha çok hoca merkezli olup sözlü geleneğe dayandığından halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden, dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuş, bu sebeple Osmanlılar döneminde ilk ilmihaller ortaya çıkmıştır. İlmihal geleneği önce, Arapça yazılmış bazı eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi ve ek-sik görülen kısımların tamamlanmasıyla başlamıştır. Kutbüddin İznîkî'nin, Ebû'l-Leys es-Semerkindî tarafından kaleme alınan *Muḳaddime* adlı namaz risâlesini Türkçe'ye çevirip inanç, ibadet ve ahlâka

dair konuları eklediği *Kitâbü'l-Mukad-dime*'si bu alanın ilk örneklerinden birini oluşturur. Abdurrahman Aksarâyî'nin, Abdülazîz Fârisî'ye ait *'Umdetü'l-İslâm* adlı eseri Türkçe'ye tercüme ederek bazı konuları eklemek suretiyle telif ettiği *İlmâdü'l-İslâm** tesbit edilebilen bir başka örnektir. XII-XIII. yüzyıllarda Hârizm Türkçesi'yle yazılan ve XV. yüzyılda Mehmed b. Bâlî tarafından Anadolu Türkçesi'ne aktarılan *Güzide* adlı eser de ilmihal geleneğinin ilk örnekleri arasında yer alır. 970 (1562-63) yılında yazıldığı tahmin edilen Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'si (*Risâle-i Birgivi*), Anadolu sahasındaki Türkçe ilmihal kitaplarının kısa cümleli, ezberlenmesi kolay ifadelerle örülü, ayrıca anonim *Mızraklı İlmihal*'e öncülük eden önemli bir metindir (nşr. Musa Doğan, *Vasiyyet-nâme*, İstanbul 2000). "İlmihal" adının kullanıldığı ilk kitap ise XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen *Mızraklı İlmihal*'dir (İstanbul 1258; Latin harfleriyle, İstanbul 1989, haz. İsmail Kara). *Mızraklı İlmihal*'in sıbyan mekteplerinde, camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın olarak okunması sebebiyle halkın din anlayışını etkilediği bilinmektedir. Bu yüzden, modernleşme döneminde adı zikredilerek çokça tenkide konu olmuştur. Daha sonra kaleme alınan Kadîzâde İstanbûlî'nin *Cevhere-i Behiyye-i Ahmedîyye fi şerhi'l-vasiyyeti'l-Muhammediyye*'si de (İstanbul 1241) ilk ilmihaller arasında gösterilir.

Tanzimat'tan sonra açılan okullarda din derslerinin programda yer almasıyla birlikte ilmihal kitaplarının yazımı hız kazanmıştır. Yapılan incelemeler sonunda mevcut kitapların din öğretimi ihtiyacını karşılamaktan uzak, hurafeler ve hikâyelerle dolu bulunduğu, iyi tasnif edilmemiş olduğu, giderek dinî hayatın zayıflamasına zemin hazırlayıcı bir nitelik taşıdığı anlaşılmış (Satı Bey, sy. 7 [1326], s. 10-12), bu sebeple yeni ilmihal kitaplarının telifi gerekli görülmüştür. Bu aşamadan sonra ilmihal kitaplarıyla din dersi kitapları birbirine yakınlaşacak, ayrıca "ahlâk dersleri" adını taşıyan kitaplar telif edilecektir. Yeni kurulan öcdeîyye ve rüşdiye mekteplerinde önceleri Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'si okutulurken (*Türkiye Maarif Tarihi*, I, 99; II, 384, 465) daha sonra Mustafa Bey'in kaleme aldığı *Telhîsü'l-mülâhhas* (İstanbul 1310), *Mülâhhas İlmihal* (İstanbul 1310), *Mufasssal İlmihal* (İs-

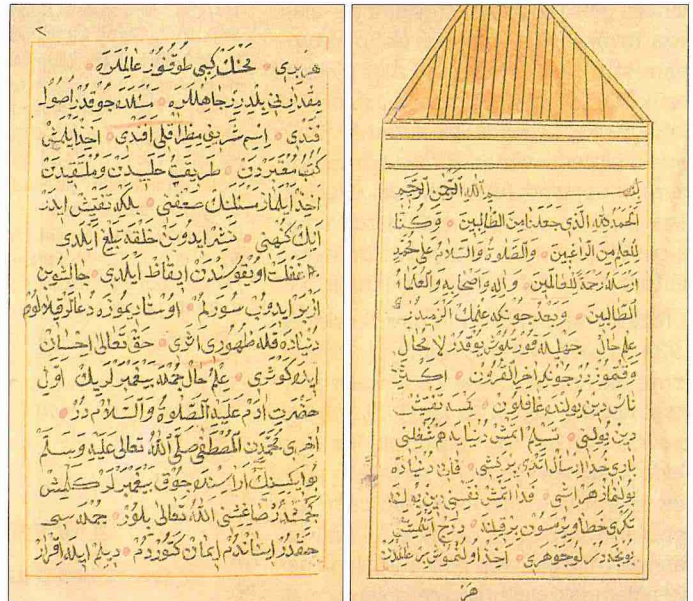
tanbul 1314) ve Mesud Mahmud tarafından yazılan *Muhtasar İlmihal* (İstanbul 1324) okutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde telif edilen ilmihaller arasında şu eserler kaydedilebilir: İskodralı Lutfi Paşa, *Sual ve Cevap İlmihal* (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 378); Abdülhamîd b. Mustafa Reşîd, *Zübde-i İlmihâl* (İstanbul 1305); Süleyman Paşa, *İlmihâl-i Kebîr* (İstanbul 1305) ve *İlmihâl-i Sagîr* (İstanbul 1305); Fâtih Ahmed Hamîdî, *İlmihal* (İzmir Millî Ktp., nr. 597); Mehmed Üstüvânî, *İlmihal* (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 43); Rûmî Efendi, *İlmihal* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2454); Ahmed Akhisârî, *İlmihal* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2464); Oflu Mehmed Emin Efendi, *Necâtü'l-mü'minin* (İstanbul 1308); Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm* (İstanbul 1316); İmamzâde Esad Efendi, *Dürr-i Yektâ* (İstanbul 1320); Halim Sabit (Şibay), *Amelî İlmihal* (5. kitap İstanbul 1328-1332); İskilipli Mehmed Âtîf, *İslâm Yolu - Yeni İlmihal* (İstanbul 1338).

II. Meşrutîyet'le birlikte hız kazanan ve Cumhuriyet döneminde yazımına devam edilip daha düzenli bir telif türü teşkil edecek seviyeye ulaşan ilmihallerin belli başlıları arasında şunları zikretmek mümkündür: Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini* (Ankara 1933); Numan Kurtulmuş, *Yeni Âmentü Şerhi* (İstanbul 1943); Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul 1947); Mustafa Âsım Köksal, *İlmihal* (Ankara 1954); Ali Fikri Yavuz, *Geniş İslâm İlmihali-İslâm Fıkıhı ve*

Hukuku (İstanbul 1977); Süleyman Ateş, *Muhtasar İslâm İlmihali* (Ankara 1975, *Yeni İslâm İlmihali*, Ankara 1979); Celal Yıldırım, *Hanefî ve Şâfiî Mezheplerine Göre Büyük İlmihal* (İstanbul 1976); Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali* (İstanbul 1991).

Genellikle temel kaynaklara dayanan ve güvenilir bilgiler içeren Cumhuriyet devri ilmihallerinin bir kısmında dua, vaaz ve irşad mahiyetinde bölümler yer almakla birlikte büyük çoğunluğu sadece inanç, ibadet, ahlâk ve günlük yaşayış bilgilerini ihtiva eder. Bunlardan Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslâm Dini* ile Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali* 1980'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, daha sonra yazılan ilmihallere de örnek teşkil etmiştir. Ahmet Tabakoğlu ile İsmail Kara'nın hazırladığı *Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihali*, muâmelât dahil olmak üzere ilmihal konularının alfabetik olarak yer aldığı çalışmadır (İstanbul 1979). İbrahim Kâfi Dönmez'in yönetiminde hazırlanıp Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı'nca yayımlanan *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (I-IV, İstanbul 1997) peygamberler ve semavî dinler, aile hukuku, İslâm hukukuna ait bazı genel konular ve fıkıh usulü kavramlarının da ilâvesiyle hacimli bir ilmihal niteliği kazanmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından yazdırılan *İlmihal* ise (I-II, İstanbul 1998-1999) genel olarak din, İslâm dini, akaid, bazı fıkıh kavramları, ibadet konuları, kefaretlar, adak ve yeminler, ha-

Mızraklı
İlmihal'e
ait bir yazma
nüshanın
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Yazma Bağışlar,
nr. 1164)

ramlar ve helâller, aile hayatı, siyasî hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat ve İslâm ahlâkî ana başlıklarını içermekte olup alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Temel dinî bilgileri içeren ilmiyhaller yanında akaid, ibadet, insanlar arası münasebet gibi konulardan yalnız birini veya sadece bir mezhebin, bir tarikatın esaslarını yahut bir zümreyi ilgilendiren bilgileri ihtiva eden özel ilmiyhaller de yazılmıştır. Selâmi Ali Efendi'nin *Tarikat İlmiyhali* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 1081), Mehmed Zihni Efendi'nin *Hanımlar İlmiyhali* (İstanbul 1321), Ahmed Cûdî'nin *Yeni İlmihal-Akaid Dersleri* (İstanbul 1328), Hüseyin Hıfzî'nin *Kızlara Küçük İlmihal* (İstanbul 1329), Abdürrahim Hüyî'nin *İmâmiyye İlmiyhali* (İstanbul 1341), Uryânîzâde Ali Vâhid'in *Asker İlmiyhali* (İstanbul 1332, 1334; Ankara 1927, genişletilmiş 2. bs., İstanbul 1927), Ahmet Hamdi Akseki'nin *Askerî Din Kitabı* (Ankara 1924, 1944), Muallim Cevdet'in *Askerî Din Dersleri* (İstanbul 1928), Cemal Öğüt'ün *Kadın İlmiyhali* (İstanbul 1947), Uryânîzâde Ali Vâhid'in *Köy Hocası* (Ankara 1965), Haydar Kaya'nın *Bektaşî İlmiyhali* (İstanbul 1976) ve Halil Gönenç'in *Büyük Şafii İlmiyhali* (İstanbul 1986) bunların örnekleri arasında yer alır. İlmiyhaller konularına göre tasnif edildiği gibi hacimleri dikkate alınarak ansiklopedik, mufassal, muhtasar ilmihal ve cep ilmiyhali tarzında da gruplandırılır. Ayrıca manzum olarak yazılan ilmiyhaller de vardır. Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'sinin iki ayrı yazar tarafından nazma çekilmiş nüshaları (M. Duman, s. 12), Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Manzum İlmihal*'i ile (Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 859) Ali Efendi'nin *Manzum İlmihal*'i (Selim Ağa Ktp., Kemankeş Emîr Hoca, nr. 681) bunlara örnek teşkil eder. Akaid ve ibadet konularını özetleyen "otuz iki farz", ahlâk ve görgü kuralları başta olmak üzere ilmihal bahislerini kısaca içeren "elli dört farz" adlı el kitapları da oldukça yaygındır.

İlmiyhallerin bir kısmı öncekilerin tekrarı mahiyetindedir. Bazılarında da din kuralları aşırı derecede katı gösterilmiş, asıl ilkelere ilâveler yapılarak din, yaşanması zor bir şekle sokulmuştur. İlmiyhaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını yansıtmaları ve dinî bilgilerin günlük hayata uygulanmasını temin edip din kültürünün toplumun çeşitli kesimlerine yayılmasını sağlamaları bakımından önem taşır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Mâce, "Muḳaddime", 17; Mâtürîdî, *Şerḥu'l-Fıkhî'l-ekber*, Haydarâbâd 1321, s. 6; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, XXX, 260; Zernûcî, *Ta'limü'l-mûte'allim* (nşr. Mustafa Âşûr), Kahire 1986, s. 27-28; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1163, 1165; *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 99; II, 384, 465; M. J. L. Young v.dğr., *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, Cambridge 1990, s. 146-148; Recep Cici, *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 342-345; Günay Kut, "İlm-i Hal Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Gelenek, Görenek, İnançlar Sektörün Bildirileri*, Ankara 1997, s. 291-302; Yurdağül Mehmedoğlu, *1838'den 1920'ye Örgün Eğitim'de Din Eğitimi-Öğretimi* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38-58; Satı Bey, "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası*, sy. 7, İstanbul 1326, s. 10-12; A. Süleyman, "Mekteplerde Din", *SM*, VII/164 (1327), s. 129; S. M. Zwemer, "Two Moslem Catechisms", *MW*, XV (1925), s. 349-360; Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm İlm-i Hâli", *AÜİFD*, sy. 1 (1952), s. 5-21; Ali Birinci, "Birgivi Risalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *TY*, sy. 112 (1996), s. 13-14; Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 9-15; İsmail Kara, "İlmihal", *TDEA*, IV, 371-372.

HATİCE KELPETİN

İLMİYE (علمية)

Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilâtını oluşturan medrese menşeli ulemâ sınıfı.

Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan biridir. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadî, müderris gibi ulemâ topluluğunun ve bunların oluşturduğu kurumun genel adıdır. Daha geniş anlamda Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli bazı makamlarını dolduran müslüman ve çoğunlukla da Türkler'den oluşan bir meslek grubudur. Bu meslek umumiyetle geleneğini, yetki ve imtiyazlarını iyi koruyan bir anlayışa sahip olmakla ve bazı belirleyici aşamalardan geçmekle varlığını yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Kuruluştan İstanbul'un fethine kadar uzanan bir buçuk asırlık dönem, ilmî hayatta başarılı gelişmelere rağmen henüz ilkelerin

tam olarak belirlenmediği ilk devreyi teşkil eder. Fetihten XVII. yüzyıl başlarına kadar devam eden sürede ise sağlam bir gelenek oluşmuş, kendine has nizamı, eğitim ve yargı alanında belirlenen dereceleri, yetki ve sorumlulukları ortaya konulmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren ilmiye, seyfiye ve kalemiye mesleklerinin ayrı ayrı formasyonlar gerektiren dallar haline gelmesiyle ilmiye mensupları eğitim ve yargı alanlarını inhisarlarına almışlardır. Zamanla güç ve etki alanlarını derece derece kaybetmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin yıkılışına, hatta Cumhuriyet'in ilk dönemine kadar geleneğini devam ettirebilmiştir.

Osmanlı ilim geleneğinde eski Orta Asya ilim ve kültür hayatının belli ölçüde etkisi muhakkak olmakla birlikte bunun unsurlarını açık olarak ortaya koymak oldukça zordur. İslâmî gelenek ve etki ise tarihî seyir içinde daha kolay takip edilebilmektedir. Bu etkiyi biri yaklaşım, diğeri de uygulama olarak iki noktada değerlendirmek gerekir. Yaklaşım tarzı tamamıyla yerleşmiş geleneğin devamı olarak kendini gösterir ve Kur'an âyetleri ve hadislerde yer alan birçok övücü ve teşvik edici ifadelerle dayanır. Uygulama ise tarihî seyir içinde ortaya çıkmıştır.

Osman Bey'in menkıbevi unsurlar taşıyan hayat ve saltanatında ilim alanındaki teşebbüsleri sağlıklı bir şekilde bilinmemektedir. İlk Osmanlı kronikleri onun ilme değer verdiğini, çevresinde istişare ettiği bazı âlim ve şeyhlerin bulunduğuunu ısrarla vurgular. Orhan Bey dönemindeki (1324-1360) ilim hayatını farklı kaynaklardan daha sağlıklı olarak takip etmek mümkündür. Bursa kadısı başkadı olmak üzere fethedilen yerleşim birimlerine kadılar tayin edilmiş, ilk medrese 1330'da İznik'te açılarak devrin tanınmış âlimi Dâvûd-i Kayserî müderrisliğine getirilmiştir. I. Murad (1360-1389) ve Yıldırım Bayezid (1389-1403) dönemlerinde yeni medreseler yapılmış, eğitim ve yargı alanlarında yeni kurumlar teşkil edilmiştir. 1362'de kazaskerlik kurulmuş, mahkemelerde bakılan davalardan belirli ücretlerin alınması kararlaştırılmıştır. Bu resmî gelişmelerin yanında asıl önemli olan, bu dönemde ilim hayatının sağlam bir temele oturması ve bir geleneğin şekköl etmesidir. Bu dönemde âlimlerden faydalanma onlarla istişarelerde bulunmak, kadılık, kazaskerlik, vezirlik, vezîrâzamlık, defterdarlık, nişancılık gibi divanın ve bürokrasinin önemli makamlarına tayin etmek gibi birkaç şekilde olmuştur.